

Інститут української мови НАН України

Північноукраїнський діалектологічний центр
Житомирського державного педагогічного університету
імені Івана Франка

Житомирський історико-філологічний інститут регіональних
досліджень

ВОЛИНЬ- ЖИТОМИРЩИНА

**Історико-філологічний збірник
з регіональних проблем**

8

ЖИТОМИР
2002

РЕДАКТОРИ:

Володимир Єршов, кандидат філологічних наук
Віктор Мойсієнко, кандидат філологічних наук

РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ:

Петро Білоус, доктор філологічних наук
Іван Вихованець, доктор філологічних наук
Катерина Городенська, доктор філологічних наук
Павло Гриценко, доктор філологічних наук
Василь Німчук, доктор філологічних наук
Григорій Сивокінь, доктор філологічних наук
Елеонора Соловей, доктор філологічних наук
Микола Сулима, доктор філологічних наук
Олена Шпильова, доктор філологічних наук

Відповідальний секретар
Володимир Білобровець

Контактні адреси редакції:
10031 Житомир, вул. Народицька 21, кв. 67 або 172.
Телефон (0412) 25-42-64, 25-24-67.

УДК 82.07
ББК 83.3 (4 укр.-4ж)–я5
ISBN 966-7603-62-8

© «Волинь-Житомирщина», 2002.

ЗМІСТ

Історія мови

Віктор МОЙСІЄНКО

АКТОВА КНИГА ЛУЦЬКОГО ЛЮДСЬКОГО УРЯДУ 1561 РОКУ..... 5

Леся ЛИТВИНЧУК

АКТОВА КНИГА КРЕМ'ЯНЕЦЬКОГО ЗЕМСЬКОГО УРЯДУ 1568 РОКУ.....9

Валентина ТИТАРЕНКО

ПРИВІЛЕЇ КИЇВСЬКОМУ МАГІСТРАТУ.....20

Етнолінгвістика

Валентина КОНОБРОДСЬКА

СЕМАНТИКА НІЧНОГО ПИЛНУВАННЯ БІЛЯ ПОМЕРЛОГО У ТЕКСТІ ПОЛІСЬКОГО ПОХОВАЛЬНОГО ОБРЯДУ.....26

Мова письменства

Тетяна МАЦІЄВСЬКА

ДІЄСЛОВО ВІДЧУВАТИ У ФУНКЦІОНАЛЬНО-ОНОМАСІОЛОГІЧНОМУ АСПЕКТІ (НА МАТЕРІАЛІ РОМАНУ В. ШЕВЧУКА "СТЕЖКА В ТРАВІ. ЖИТОМИРСЬКА САГА").....42

Олена МАРЧУК

ПОРІВНЯЛЬНІ КОНСТРУКЦІЇ ЗІ СПОЛУЧНИКОМ ЯК У МОВІ МИХАЙЛА КОЦЮБІНСЬКОГО.....48

Літературознавство

Юхим МЕЛАМЕД

ЗАГАДКОВИЙ АБАТ. ОЛЕКСАНДР ГЛАЗБЕРГ.....60

Володимир ШИНКАРУК

СПОГАДИ ЛЕОНІДА КАРУМА ПРО ВАСИЛЯ КРАВЧЕНКА 67

Іван САВИЦЬКИЙ

ОСТАННЄ СЕРЦЕ З РОДУ ЛОДЗЯ. ЄВСТАХІЙ ІВАНОВСЬКИЙ. 1813-1903.....73

Людмила БУРА

ВАСИЛЬ ЗЕМЛЯК - СТУДЕНТ ЖИТОМИРСЬКОГО СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКОГО ІНСТИТУТУ: НЕВІДОМІ СТОРІНКИ.....94

Історія

Людмила ЄРШОВА

ВИВЧЕННЯ ДИСЦИПЛІН ФІЛОЛОГІЧНОГО ЦИКЛУ У СЕРЕДНІХ ЖІНОЧИХ ЗАКЛАДАХ ВОЛИНІ.....101

Портрет

Володимир ЄРШОВ

СЕРГІЙ ТРИФОНОВИЧ РАДЧУК-ПАВЛЕНКО. ЛЮДИНА-ЛЕГЕНДА.....113

Мемуари

Марія ЯКОВЕЕНКО

СПОГАДИ.....127

Поліські животоки

Юрій ГРОМИК

ФРАЗЕОЛОГІЗМИ СЕРЕДНЬОПОЛІСЬКОЇ ГОВІРКИ СЕЛА ЛІПНО КІВЕРЦІВСЬКОГО РАЙОНУ ВОЛИНСЬКОЇ ОБЛАСТІ.....152

Галина ГРИМАШЕВИЧ

ПРИСЛІВ'Я, ПРИКАЗКИ, ЗАГАДКИ ТА ЖАРТІВЛИВІ ПІСНІ, ПОВ'ЯЗАНІ З ВИКОРИСТАННЯМ НАЗВ ОДЯГУ ТА ВЗУТТЯ 171

Перший сніп

Сергій СТЕЛЬНИКОВИЧ

ДІЯЛЬНІСТЬ Т. БУЛЬБИ-БОРОВЦЯ ПО ОРГАНІЗАЦІЇ "ПОЛІСЬКОЇ СІЧІ" В СВІТЛІ ІСТОРІОГРАФІЧНИХ ДЖЕРЕЛ.....177

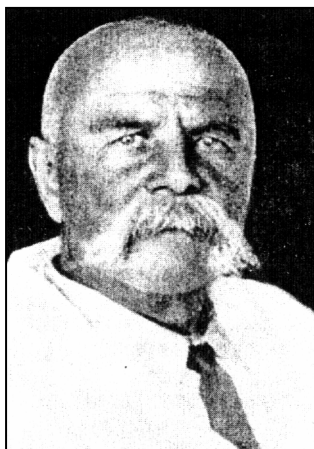
Рецензії

Лешек ЗАШТОВТ

НАТАЛІЯ СЕЙКО: ПОЛЬСЬКЕ ШКІЛЬНИЦТВО НА ВОЛИНІ-ЖИТОМИРщині У ХІХ-ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ ХХ СТ.....187

Володимир ШИНКАРУК
СПОГАДИ ЛЕОНІДА КАРУМА
ПРО ВАСИЛЯ КРАВЧЕНКА

Відомо, що деякі із літературних героїв мають своїх реальних прототипів. Багато прихильників творчості Михайла Булгакова, дослідників літератури, краєзнавців, мабуть, не раз ставили собі цікаве запитання: як саме потрапив у роман письменника “Біла гвардія” та у його п’єсу “Дні Турбіних” образ Ларіона Суржанського і чи можна довідатись про конкретного прототипа знаменитого Ларіосика із Житомира?

Звичайно, поява цього героя у творчості Михайла Булгакова не була випадковою. Справа у тому, що весною 1917 року сестра письменника Варвара вийшла заміж за блискучого офіцера, фронтовика, кавалера ордена святого Володимира з мечами і бантом, викладача Київського військового піхотного училища Леоніда Карума. Дитинство і юність Леоніда Сергійовича пройшли у Житомирі, тут проживали його численні родичі по материнській лінії. Діти двоюрідних сестер Леоніда Карума – Микола Судзіловський та Юрій Гладиревський – стали прототипами героїв “Білої гвардії” та “Днів Турбіних” (відповідно Ларіона Суржанського та особистого ад’ютанта гетьмана, поручика Леоніда Шервінського). Сам Леонід Карум введений у цих творах в

образі полковника генерального штабу Володимира Тальберга.

Народився Леонід Сергійович Карум у 1888 році у місті Ризі, в родині військового, але після смерті чоловіка Марія Федорівна Карум з двома малолітніми дітьми переїхала до Житомира, де мешкали її сестри. Чоловік старшої сестри – Микола Миколайович Судзіловський – був близьким другом житомирського губернатора Дуніна-Борковського, він допоміг своїй родичці швидко влаштуватися на роботу до винної лавки, що була розташована на Сінній площі.

Леонід Карум провів у Житомирі 12 кращих років свого життя. У 1906 році він із Золотою медаллю закінчив 2 Житомирську гімназію і поступив до Київського військового училища. Отримавши звання підпоручика, Леонід Сергійович вибрав місцем своєї військової служби 19 піхотний Костромський полк, який на той час був розквартирований у Житомирі. Через три роки він залишив улюблене місто, щоб продовжити навчання у Петербурзькій військово-юридичній академії. У роки першої світової війни Леонід Карум постійно перебував у зоні бойових дій. За хоробрість його нагородили орденом, він отримав військове звання штабс-капітана.

Під час громадянської війни герой майбутніх творів Михайла Булгакова приєднався до білого руху. За короткий час він дослужився до полковника, викладав у Феодосіївському військовому училищі Великого князя Костянтина Костянтиновича.

У радянські часи, повернувшись до Києва, Леонід Карум працював викладачем Київської вищої військової школи імені С.Каменєва, військовим керівником у Київському інституті народного господарства. У середині 30-х років був репресований. Покарання відбував у таборах Сибіру. Після звільнення поселився з сім'єю у Новосибірську, змінив безліч професій, в останні роки завідував кафедрою іноземних мов Новосибірського медичного інституту. На схилі віку активно займався літературною творчістю. Писав спогади, нариси, оповідання. Але головний літературний твір Леоніда Карума "Моя жизнь. Рассказ без вранья" так і залишився в рукописі. За

браком коштів і часу автору не вдалося опублікувати свої мемуари, згодом дочка Леоніда Карума передала їх до музею Михайла Булгакова у Київ.

За жанром “Моя жизнь. Рассказ без вранья” – мемуарний роман, що налічує більш як 3 тисячі сторінок машинописного тексту. Значна частина цього твору (більше 300 сторінок) присвячені рокам перебування родини Карумів у Житомирі. Автор демонструє неабиякий літературний талант і спостережливість. Він насичує свою розповідь цікавими епізодами, уміє тонко підмітити яскраві і характерні деталі, створює чудові художні образи. Творчу манеру Леоніда Карума вирізняє також здоровий гумор, гранична правдивість і відвертість.

Нещодавно директор музею М.Булгакова у Києві Світлана Петрівна Ноженко у журналі “Стиль и дом” опублікувала вибрані фрагменти з мемуарів Леоніда Карума. Вони змальовують дивовижну картину життя Житомира кінця XIX – початку XX століття. Боюсь помилитись, але, здається, раніше нікому із письменників не вдавалося так детально описати наше місто, так яскраво представити усі верстви населення столиці Волинської губернії, в дрібних деталях і подробицях розповісти про їх звички, побут, культуру, соціальний статус. Роман “Моя Жизнь. Рассказ без вранья” – це надзвичайно яскраве і цінне літературне полотно, справжній художній документ епохи, з яким, на мою думку, за кількістю описаних фактів життя губерньського міста та за глибиною їх осмислення може суперничати лише знаменитий біографічний твір Володимира Короленка “Історія мого сучасника”.

Перші враження про нове для нього місто Леонід Карум датує літом 1900 року. Бажаючих детальніше познайомитися зі спогадами Л.Карума ми відсилаємо до статті Світлани Ноженко “Миф о городе Леонида Карума” (Журнал “Стиль и дом”, №4/23, 2000, с. 66-73) та до матеріалів, що знаходяться у запасниках музею М.Булгакова у Києві. Там, до речі, зберігається і рукописна книга гімназичних оповідань Л.Карума,

яка, на мою думку, може стати темою ще одного надзвичайно цікавого наукового дослідження.

У своїх мемуарах Леонід Карум звертається до зображення багатьох людей, котрі займають важливе місце не тільки в історії міста Житомира, а й усієї нашої держави. Леонід Сергійович на сторінках свого твору представляє справжню галерею портретів відомих житомирян. Очевидно, краєзнавці ще не раз будуть звертатись до спогадів Л.Карума, ми ж хочемо познайомити громадськість з невеличким фрагментом роману “Моя жизнь. Рассказ без вранья”, у якому автор надзвичайно цікаво розповідає про Василя Григоровича Кравченка – відомого письменника, етнографа і фольклориста.

У момент знайомства Леонід Карум, очевидно, не знав, що Василь Кравченко був одним із засновників “Товариства дослідників Волині” (1897), що у 1902 році у нього вийшла цікава збірка оповідань “Буденне життя”. Дружбою з Кравченком пишалися багато людей. Приїздив до нього за настановами майбутній чоловік Лесі Українки, збирач і дослідник українського фольклору Климентій Квітка, у 1903 році, повертаючись з Полтави, з урочистостей, присвячених відкриттю пам'ятника Котляревському, у Житомир до Кравченка завітав Василь Стефаник. У 1912 році Петербурзька Академія наук присвоїла Василю Кравченку звання доктора етнографічних наук і виділила 4000 карбованців для видання його наукових праць. Через два роки вийшла книга “Етнографічні матеріали, зібрані В.Г.Кравченком у Волинській та сусідній з нею місцевостях”. У 1920 році ця книга увійшла до складу трьохтомника етнографічних праць вченого.

У ті роки, про які розповідає Леонід Карум у своїх мемуарах, Василь Кравченко працював у Житомирі помічником окружного акцизного наглядача і був безпосереднім начальником матері Карума, котра, як уже згадувалась, працювала у винній лавці. Автор здружився з сином Василя Григоровича – Михайлом, який був на рік молодший Сергія і також навчався у 2 Житомирській гімназії, але класом нижче.

Ось як описує Леонід Карум самого Василя Кравченка: “Отец Кравченко был очень интересный человек. Бывший офицер (Житомир называли городом отставных: действительно, дешевая жизнь, прекрасный климат, возможность найти соответствующее общество привлекали массу отставных, главным образом военных), он перешел служить в акциз, где служба хорошо оплачивалась. Это делали многие. Но главной причиной его ухода на более свободную работу были его убеждения, он был националистом-украинцем. Я впервые узнал, что есть люди, которые называют себя украинцами: из истории Карамзина и других книг я этого не вычитывал. Я знал, что русских можно делить, и то не всех, а только крестьян, на великороссов, малороссов и белорусов, но все они были одним народом, одной национальностью, говорящей на одном языке, но с небольшими различиями в произношении и наречии. Но литературный язык у всех был один, русский, на котором написаны произведения наших великих писателей, и великоросса Пушкина, и малоросса Гоголя.

Я считал, что образованному человеку стыдно говорить на таких наречиях (малорусском и белорусском) и с таким выговором. А тут на мое удивление оказался образованный человек, который считает себя малороссом, да и называет почему-то иначе, украинцем. Но В.Г. Кравченко был очень тактичен, со мной всегда говорил по-русски, которым он владел прекрасно”.

Розповідь про Василя Кравченка Леонід Карум доповнює коротким, але надзвичайно яскравим і виразним епізодом, який проливає додаткове світло на характер відомого українського етнографа і фольклориста: “Василий Григорьевич был добрый человек, очень любящий своего единственного сына, которому он и подбирал подходящую, по его мнению, компанию. Поэтому он приглашал меня к себе, и мы раза два ходили втроем гулять за город, на тетеревские “кручи”, к “голове Чацкого”...

Помню, как на одной из прогулок он страшно перепугался из-за меня. Мы втроем шли по высокому правому берегу Тетерева. Берег возвышался над рекой террасами с обрывами,

причем каждый обрыв возвышался над другим метров на 30-40. Мы гуляли наверху по зеленому лугу с множеством цветов, кустов и деревьев, тут же начинались бескрайние поля. Мы собирали цветы.

И вдруг я слышу душераздирающий крик.

– Стойте, остановитесь, стойте!

Кричал В. Г. Кравченко. Я инстинктивно остановился и уставился на него. Он был бледен, лицо его выражало смертельный испуг.

– Идите спокойно ко мне, – строго сказал он, подбегая ко мне. Я пошел к нему. Пройдя несколько шагов, я понял, в чем дело. Я, бегая и собирая цветы, не заметил, что бегу над самой пропастью, и что тонкий слой земли подо мной может осыпаться, и я упаду вниз. Моя гибель была бы неминуема”.

Розповідь про свій щасливий порятунок Леонід Сергійович закінчує досить несподівано: “В. Г. Кравченко прожив доволно довгу життя. В советское время он заведовал Житомирским областным музеем”.

Життя Василя Кравченка дійсно було довгим і досить складним. У 1914 році за революційну діяльність він був висланий із Житомира до Коврова під нагляд поліції. На Полісся Василь Григорович знову зміг повернутися лише у 1917 році. Спочатку він виконував обов’язки члена Житомирської міської ради, згодом працював у губернському продовольчому комітеті, завідував земським та міським самоврядуванням, був також вченим секретарем Волинської філії сільгоспнауки.

Певний час Кравченко працював і завідувачим бібліотекою Житомирського учительського інституту, очолював етнографічний відділ Волинського краєзнавчого музею. У тридцять років 20 століття, після ліквідації Етнографічної комісії, він змушений був залишити роботу в музеї.

У радянські часи за несправедливим звинуваченням Василя Григоровича декілька разів заарештовували, але, на щастя, йому вдалося добитися реабілітації. Останні роки проживав у Дніпропетровську та Ростові-на-Дону, де мешкали його діти. Помер Василь Григорович Кравченко у 1945 році.